

Список використаних джерел:

1. Богуш А.М. Рідномовні обов'язки Івана Огієнка в сучасній практиці / А.М. Богуш // Рідна мова. Квартальник вчительського товариства у Польщі. — 2013. — №20. — С. 5-8.
2. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / І. Огієнко (митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передм. та ком. М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2010. — 436 с.
3. Марушкевич А.А. Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / А.А. Марушкевич. — К., 1999. — 36 с.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко. — Львів : Фенікс, 1995. — 46 с.
5. Русова С. Вибрані педагогічні твори / С. Русова. — К. : Освіта, 1996. — 304 с.
6. Чепіга Я. Національність і національна школа / Яків Чепіга // Світло. — 1910. — Кн. 1. — С. 24-31.

In this article conceptual points and analysis of Ivan Ohienko's ideas concerning the native language and native language duties of the citizens are considered as well as their implementation in modern schools. Upholding the unity and conciliarity of the Ukrainian nation and state, the scholar emphasises the language values of the nation as the mentality of a Ukrainian reveals to the best advantage in the language. Upbringing and education of a child should be based on the native language. Starting from the birth, a child should find itself in the native language surroundings, namely, its parents are expected to speak their native language and have their own family library. Further on, such institutions as kindergartens and schools assume the obligations of performing the functions of a native language landmark.

The pivot of the concept of the language education is mastering the conciliar literary language by every citizen.

Key words: Ivan Ohienko, native language duties, the Ukrainian Language.

Отримано: 10.02.2017 р.

УДК 373.3.016:81-028.31]:001(477)(092)

Н. В. Гудима

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІВАН ОГІЄНКО ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВИЛ МОВЛЕННЕВОГО ЕТИКЕТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Статтю присвячено вивченню лінгвістичної та педагогічної спадщини українського вченого Івана Огієнка, зокрема процесу розвитку мовлення та формування правил мовленнєвого етикету молодших школярів. Охарактеризовано організацію активної мовленнєвої діяльності учнів початкових класів. Виокремлено вправи і завдання, на основі яких учні вчать використовувати й розрізняти вітальні та прощальні мовні формули, розуміти їх призначення; окреслені вправи розвивають уміння дотримуватися невербальних знаків; виховують ввічливість, повагу до співрозмовника, культуру мовлення загалом. Значення поглядів І. Огієнка вбачається в цінності його методологічних розвідок, що використовують для подальших узагальнень сучасні мовознавці та педагоги.

Ключові слова: мовлення, розвиток мовлення, мовленнєвий етикет, культура мовлення, урок української мови, молодші школярі.

*Мовна культура – це живодайний корінь культури розумової,
високої справжньої інтелектуальності
В. Сухомлинський.*

В умовах національно-державного та культурно-освітнього відродження України особливої ваги набувають науково-теоретичні та методологічні настанови видатного українського педагога-просвітителя, церковного діяча і

справжнього патріота Івана Огієнка (митрополита Іларіона) про роль та значення рідної мови у навчанні та вихованні дітей. Справжнє виховання і навчання підрастаючого покоління ґрунтується на глибокому й усвідомленому вивченні української мови, власної історії, культури та духовних надбань попередніх поколінь, наших дідів і прадідів. Багато уваги приділяв Іван Огієнко відкриттю перед кожною дитиною усіх багатств нашої української літературної мови, невичерпності її джерел. Для Івана Огієнка основою виховання і становлення особистості була віра і мова: «Зробіть усе, щоб з дітей вийшли свідомі люди», – звертався він до учительства. Наголошував на тому, що вчити українських дітей рідною їм мовою є справою чистого сумління та патріотичного обов'язку кожного педагога-просвітянина, вчителя національної школи.

Філософію мови Івана Івановича Огієнка складають такі основні парадигми: рідномовна освіта, рідномовне спілкування (рідномовне спілкування у побуті і в родині, рідномовне спілкування в громадсько-політичному житті), державотворча, націоналотворча роль мови, культура рідної мови (соборна літературна мова, норми літературної мови), історія української мови ((походження і розвиток), історія українського правопису), рідна мова у церковно-релігійній сфері, виховна роль рідної мови та культури.

У багатій і різноманітній творчості вченого найвагоміше місце посідають дослідження з питань розвитку української мови. Іван Огієнко лише за 1917, перший рік проголошення Української Народної Республіки, опублікував такі праці: «Українська граматична культура: Розгляд підручників, з яких можна вчитись і вчити вкраїнської мови», «Вчимося рідної мови: Нариси про мову вкраїнську», «Український правопис, його історія і закони», «Орфографічний словник», «Рідна мова в українській школі», «Українська мова: Показчик літератури до вивчення нашої мови», «Історична хрестоматія української мови: Зразки нашої мови з найдавніших часів», «Найперші завдання української філології» [1, с.23]. Не втрачають свого значення епохальні праці Івана Огієнка, написані пізніше: «Українська культура» (1918), «Чистота і правильність української мови» (1925), «Наука про рідномовні обов'язки» (1936), «Складання української мови» (1938), «Історія української літературної мови» (1950). Ці твори вченого пронизані духом відродження української нації, мови, культури загалом. «Мова, як зазначає Іван Огієнко, – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара і нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане і національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національно мурухові» [2, с.239-240]. Із праць Івана Огієнка стає зрозумілим розвиток думки мислителя в таких напрямках: рідна мова – свідомість – мовна свідомість (рідномовна свідомість); рідна мова – світогляд – мовний світогляд (рідномовний світогляд); рідна мова – культура – мовна культура (рідномовна культура); рідна мова – політика – мовна політика (рідномовна політика); рідна мова – знання – рідномовні знання; рідна мова – спілкування – рідномовне спілкування; рідна мова – чужа мова і чужа держава – свідомо рідномовна позиція. Інакше кажучи, філософія мови І. Огієнка базується на науково-освітніх, культурних, політичних, державотворчих та інших чинниках у їх єдності та взаємозв'язку.

Іван Огієнко значну увагу приділяв також майстерності мовлення. У праці «Наука про рідномовні обов'язки» він пише: «Кожен інтелігент, що публічно промовляє: зо сцени, в церкві, в суді, в школі, на зборах, на відчитках... зобов'язаний промовляти тільки соборною літературною мовою й вимовою» [3, с.19]. Кожен ін-

телігент, на його думку, повинен також «виховувати» у своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову, оскільки добра літературна вимова – ознака інтелігентності людини, вона «зцементовує народ у свідому націю і надає йому почуття єдності, де б він не жив і до якої держави не належав би» [3, с.19-20]. Учений надзвичайно великого значення надавав слову вчителя, учнів, культурі їхнього мовлення та вмінню спілкуватися.

З огляду на це, **метою нашої статті** є схарактеризувати організацію активної мовленнєвої діяльності молодших школярів на уроках української мови та виокремити вправи і завдання для формування правил мовленнєвого етикету учнів початкових класів.

Молодший шкільний вік характеризується особливими здібностями дітей до оволодіння мовою. Це той період, коли вони здатні осмислити мовленнєву практику, на цій основі оволодіти умінням спілкуватися. Одним із головних завдань учителя початкових класів на уроках української мови є організація активної мовленнєвої діяльності учнів, які мають оволодіти комунікативною компетентністю, тобто сукупністю знань, умінь і навичок ефективного спілкування: уміння орієнтуватися в мовленнєвій ситуації, уміння усвідомлювати мовленнєве завдання й обрати правильний шлях для його розв'язання, уміння аналізувати свої досягнення і невдачі, запобігаючи повторенню помилок, застосовувати ефективні форми і методи мовленнєвої взаємодії із співрозмовником.

Взаємодія і співпраця спрямована на взаєморозуміння партнерів у спілкуванні. Особливим потенціалом такого спілкування є аналіз власної мовленнєвої поведінки: які слова потрібно використати, щоб тебе слухали і розуміли, якими мають бути жести і міміка, як потрібно слухати співрозмовника, давати відповіді на запитання тощо. Аналіз і порівняння мовленнєвої поведінки молодших школярів здійснюється в процесі вивчення таких тем, як «Теплі слова», «Прощання», «Зустрічі», «Розмова телефоном», «День народження», «Звертання», «Ввічлива відмова», «Компліменти» тощо.

Програма з української мови для кожного класу ориєнтовно визначає низку умінь, навичок і звичок щодо формування правил мовленнєвого етикету (засоби вираження вітання та прощання, ввічливість і тон мовлення, уміння вести себе із співрозмовником та в колективі, засвоєння лексичних засобів тону та жестів під час зустрічі, прощань, різноманітних звертань тощо). Ціленаправлена, систематична робота над виробленням навичок і звичок етики мовлення розпочинається з першого дня навчання у школі. Саме в початкових класах закладаються основи ввічливості, прищеплюються добрі манери, вміння культурно вести себе в школі, вдома, на вулиці, в громадських місцях. Якщо елементарні норми етики мовлення не прищеплені дітям із раннього віку, то пізніше доводиться усувати це упущення з великими труднощами: перевиховувати учнів, у яких прижились негативні звички.

Завдання вчителя – з перших днів навчання дитини виробляти в неї уміння і звички, які б відповідали вимогам етики, відбивали культуру, нагромаджену суспільством у процесі його розвитку. Але ефективності формування в учнів таких навичок і звичок можна досягти тільки за умови правильного, систематичного роз'яснення і практичного засвоєння норм мовленнєвої поведінки в органічній єдності із засобами мовленнєвої виразності. Тому діти повинні засвоювати не тільки певний перелік правил культури поведінки, а й форми їх реалізації. Сама органічна єдність цих понять складає загальну суть культури мовленнєвих стосунків, яка диктується різними мовленнєвими ситуаціями.

Займаючись вихованням етики мовлення, вчителі, нажаль, більшого значення надають словесним формам впливу, зводять роботу швидше до перелі-

ку мовних правил поведінки, ніж до роз'яснення їх змісту і форм реалізації. Треба розуміти, що певні поняття, як-от: будь чесним серед інших, веди себе пристойно, культурно тощо, самі по собі ще нічого не дають. Необхідно, щоб учні розуміли зміст таких понять і відчували при цьому красу форми вираження цього змісту. Отже, в них треба розвивати здібність яскраво, емоційно відгукуватись про зміст певної мовленнєвої ситуації.

Навчальний процес на уроках української мови в початкових класах може здійснюватися поетапно:

- ознайомлення із мовленнєвими кліше;
- аналіз різноманітних текстів, мовленнєвих ситуацій, у яких використовуються слова вітання, прощання, звертання;
- аналіз текстів, мовленнєвих ситуацій, у яких не використовуються відповідні слова;
- моделювання конкретних життєвих, мовленнєвих ситуацій, у яких наявні або ж відсутні такі етикетні кліше;
- аналіз і розв'язування комунікативних і ситуативних завдань.

У формуванні культури мовлення й мислення молодших школярів учитель ознайомлює їх із усіма можливими етикетними формулами, пояснює правила вітання, а потім практично їх закріплює. Можна використати риторичну вправу. Вчитель пропонує учням прочитати вислови і визначити, які з них вітальні, а які «святкові». Далі учням потрібно дібрати відповідні слова для вітання з: товаришем – сестричкою – дідусем – учителем – малознайомою людиною. (Слова для довідки: *привіт; доброго здоров'я; добрий вечір; наші щирі вітання; мої вітання; зі святом Вас; щедрий вечір, добрий вечір; зі Святвечором Вас; з Новим роком; на все добре, будьте здорові*).

Учитель пояснює залежність мовлення від того, з ким і де говоримо: з однією людиною чи багатьма; з якою метою – спілкування, повідомлення чи впливу. Можна провести гру «Допоможи Незнайкові».

1. *На вулиці Незнайко зустрів дівчину-однокласницю. Вона йшла з магазину і несла важку сумку. Що повинен зробити Незнайко? (Хлопчик повинен сказати: «Дай, будь ласка, я тобі допоможу. Мені зовсім не важко»).*
2. *На багатолюдному перехресті стоїть бабуся, вона в нерішучості – не знає, як перейти вулицю. Що повинен сказати Незнайко? (Хлопчик повинен сказати: «Ходить, будь ласка, зі мною. Я вас переведу»).*

Таку роботу можна організувати ще й за допомогою аналізу художніх текстів, зокрема уривку з української народної казки. Наприклад, потрібно прочитати уривок з казки «Лисичка-сестричка» та вибрати слова-вітання Лисички. Учні мають проаналізувати, чи була вона щира із господарями.

Залежно від ситуації, доцільно користуватися усім багатством мовленнєвого етикету, обираючи найдоречніше слово. Наприклад, слова «шановний», «вельмишановний», «високоповажний» використовують, звертаючись до незнайомих або малознайомих людей, а слова «дорогий», «дороженька», «рідненька», «люба», «любий» – до близьких і рідних.

Розглянемо рецептивно-репродуктивну мовленнєву вправу.

- *Доброго ранку, любий сусіде.*
- *Добрий день, ящірко. Кажу, з чим прийшла.*
- *Лихо в мене. Якийсь поганий хлопчисько хвіст одірвав.*
- *Що ж, – заспокоїв її лісовий кравець. – Хвіст пришити можна.*

Завдання: знайти в тексті слова вітання та слова, якими їжак заспокоїв ящірку.

Умовно-мовленнєва вправа. Завдання: замість крапок дібрати із довідок найдоречніші мовленнєві формули в кожній з описаних ситуацій. Розіграти діалоги.

Ситуація 1. — *Оленко, ...скуштуй пиріжків, які я спекла.*

— *...матусю, я знаю, що вони смачні.*

Ситуація 2. *У тролейбусі Іванко просить передати гроші на квиток, звертається до літнього чоловіка, який читає газету.*

...Вас потурбувати. Передайте, ..., гроші на квиток. ...за турботу.

Ситуація 3. *Батько купив Андрійкові новий конструктор. Андрійко із вдячністю звертається до татуса.*

— *Татку, ...! Якби ти знав, який я вдячний за цей подарунок! Я тобі ...*

(Довідка: будь ласка, дякую, вибачте, я змушений, велике спасибі, щиро вдячний).

Правила мовленнєвого етикету роз'яснюють дітям у бесідах, за деякими можна робити інсценування. Важливо, щоб на уроках створювалися ситуації, які б максимально наближалися до безпосередніх висловлювань. Наприклад, можна використати на уроці риторичні ігри. Клас потрібно поділити на групи, які аналізують ситуації та розігрують діалоги, демонструючи варіанти поведінки, що адекватна ситуації:

— *По коридору йде вчителька, в її руках книжки, зошити, портфель. Назустріч їй учень: «Добрий день» — і пішов далі. Запитання вчителя: Що мав зробити учень?*

— *Ви побачили знайомих на іншому боці вулиці й радісно закричали: «Привіт! Як справи?».* Запитання вчителя: Чи правильну форму привітання обрали учні?

— *Сьогодні день народження Наталчиного дідуся. Мама вранці нагадала їй про це і попросила зателефонувати дідусяві, привітати його. Люда набрала номер, але було зайнято. Ввечері мама спитала: «Ти привітала дідуся?».* «Ні, — відповіла Наталка, — його телефон був зайнятий». Завдання: прокоментувати ситуацію.

— *Сьогодні день народження твого друга. Що б ти йому побажав?*

— *У тебе день народження. Підготуй листівку-запрошення. Подумай, що ти напишеш у листівці, адресованій: 1) однокласникам; 2) близьким родичам; 3) сусіду (сусідці), з яким любиш спілкуватися; 4) своїй учительці.*

За допомогою інтелектуальних ігор учні вчать ввічливо ставитися до співрозмовника. Такі ігри сприяють розвитку гнучкості та самостійності мислення, формуванню адекватної реакції на ситуацію, логічної мовленнєвої поведінки.

Розглянемо гру «Будинок ввічливості». Завдання: діти кладуть цеглинки будинку, зачитуючи при цьому на цеглинках правила привітання. (1. Щодня, зустрічаючись із знайомими вперше, слід вітатися. 2. Вітання вимовляти чітко, ясно, приязно. 3. Вітаючись, не слід махати рукою чи капелюхом. 4. Першим вітається молодший. 5. З присутніми вітається першим той, хто заходить. 6. Завжди треба вітатися з мешканцями свого будинку, сусідами, навіть якщо з ними не знайомі. 7. При зустрічі подають праву руку. 8. Чоловік, вітаючись із жінкою, знімає рукавички. 9. Вітаючись, жінка може не знімати рукавички. 10. Чоловікам дозволяється не знімати головних уборів у магазинах, на вокзалах, у коридорах, на східцях будинків.)

Доцільно, щоб на уроці української мови була організована робота з афоризмами, зокрема учні повинні знати, вміти проаналізувати та пояснити прислів'я. Наприклад, «Привітання бажане, відповідь до нього обов'язкова», «Розум і вихованість — брат і сестра», «Щире вітання дорожче за частування».

Не менш важливими в процесі формування правил мовленнєвого етикету молодших школярів є творчі вправи. Наприклад, для того, щоб проаналізувати й закріпити правила запрошень, варто скласти й розіграти в парах телефонну розмову. (*І варіант: запрошення на день народження – прийняття запрошення; II варіант: запрошення на день народження – ввічлива відмова*).

Оволодіння найпростішими правилами ведення телефонних розмов сприятиме розвитку логіки мислення і мовлення. Ознайомлення із правилами телефонного спілкування варто здійснювати на основі аналізу художніх текстів, телефонних діалогів, спеціально створених ситуацій. Конкретні ситуації, спрямовані на порівняльний аналіз телефонних діалогів, допоможуть дитині зрозуміти, як потрібно починати розмову, якою має бути тривалість бесіди, логічно вибудовувати ланцюжок запитань, вчасно завершувати спілкування.

Отже, такі вправи та завдання вчать учнів адекватно використовувати і розрізняти вітальні формули, ввічливо ставитися до співрозмовника, розуміти призначення вітань, ознайомлюють учнів із призначенням запрошення та його структурою; розвивають уміння дотримуватися невербальних знаків, які супроводжують словесне вітання, навички правильного звертання; удосконалюють уміння роботи з текстами; виховують ввічливість, повагу до співрозмовника, культуру мовлення.

Список використаних джерел:

1. Болтвівець С. Іван Огієнко: мова як вираження національної психіки, душі й свідомості народу / С. Болтвівець // Дивослово. – 1994. – №7. – С. 23-27.
2. Жулинський М. Людина праці і обов'язку / М. Жулинський // Наука і суспільство. – 1990. – №11.
3. Науменко В.О. До уроків риторики в початкових класах : методичний посібник / В.О. Науменко, М.Д. Захарійчук. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 128 с.
4. Науменко В.О. Риторика. 3 клас : навчальний посібник / В.О. Науменко, М.Д. Захарійчук. – К. : Літера ЛТД, 2015. – 110 с.
5. Науменко В.О. Риторика. 4 клас : навчальний посібник / В.О. Науменко, М.Д. Захарійчук. – К. : Літера ЛТД, 2016. – 110 с.
6. Огієнко І. Вчімося рідної мови. Нариси про мову українську / І. Огієнко. – К. : Видавництво книгарні С. Череповського, 1918. – 47 с.
7. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко. – Львів : Фенікс, 1995. – 44 с.
8. Огієнко І. Рідна мова в українській школі / І. Огієнко. – К., 1917. – 32 с.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К., 1918. – 272 с.
10. Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови / І. Огієнко. – К.: Видавництво книгарні С. Череповського, 1918. – 88 с.
11. Тимошик М. Ідея соборності української мови на сторінках Огієнкового часопису «Рідна мова» / М. Тимошик // Дивослово. – 2007. – №5. – С. 38-44.

The article deals with the study of linguistic and pedagogical heritage of Ukrainian scientist Ivan Ohienko. It concentrates on junior pupils' speech development and speech etiquette formation. The process of organization of speech activities in primary school has been characterized. The author gives the exercises and tasks for teaching pupils to use and distinguish between greeting and goodbye speech formulas, and understand their functions. The exercises also develop children's ability of using non-verbal signs, foster politeness, respect to interlocutor and form speech culture in general. The value of Ivan Ohienko's ideas is in the importance of his methodological studies used by modern linguists and teachers.

Key words: speech, speech development, speech etiquette, speech culture, lesson of Ukrainian language, junior pupils.

Отримано: 06.02.2017 р.